

K počiatkom historickoarcheologického výskumu zaniknutých stredovekých osád na Slovensku

(spomienky)

BELO POLLA

Zámerné som volil taký titul, aby som poukázal na počiatky intencionálneho historickoarcheologického výskumu zaniknutých stredovekých osád na Slovensku. Nezaoberám sa historickoarcheologickými výskumami na sakrálnych stavbách a cintorínoch. Inými slovami nechcem hodnotiť doterajšie výsledky historickoarcheologických výskumov na Slovensku, lebo jednak to nie je náplňou tohto referátu a jednak takéto hodnotiace štúdie sú známe z r. 1966 (Polla, 1966) a z r. 1971 (Habovštiak A., 1971).

V svojom príspevku poukazujem na počiatky intencionálneho historickoarcheologického výskumu zaniknutých stredovekých osád na Slovensku a v tej súvislosti i na vznik pracoviska v Košiciach zameraného na túto problematiku známou ako Výskumné pracovné stredisko AÚ SAV, ktorého vznik spadá do počiatku päťdesiatych rokov nášho storočia (1953). Svojimi spomienkami chcel by som mladším a mladým kolegom sprítomniť ťažké „bojové“ podmienky, ktoré bolo treba prekonávať, aby sa aj na Slovensku prikročilo k historickoarcheologickým výskumom stredovekých zaniknutých osád. Bolo to v čase, keď nás bolo ešte málo a tých, ktorí sme sa začali venovať uvedenej problematike, roku 1959 charakterizoval vtedajší riaditeľ AÚ SAV ako samoukov. Mal v podstate pravdu, len pozabudol na to, že v podstate i staršia generácia archeológov bola vlastne samoukmi. A. Točík v tejto súvislosti vyslovil požiadavku, aby sa „stredoveká archeológia prednášala aj pre poslucháčov archeológie, histórie, národopisu a dejín umenia a aby múzejní pracovníci boli vo forme metodických seminárov oboznamovaní s problematikou historickej archeológie“. (Porov. magnetofónový záznam z I. prac. konferencie stredovekej archeológie v Nitre — v dňoch 23.—24. januára 1959.)

Odznelo už a napísalo sa viacero príspevkov na tému, že na Slovensku bola situácia pre počiatky historickoarcheologického výskumu o to ťažšia, že sme nemali a vlastne ešte ani dnes nemáme také predpráce historikov a historických geografov, aké mali a majú napr. českí a moravskí kolegovia v prácach starších bádateľov, ako boli Roubík, Hosák, Červinka a iní (Nekuda, 1961), ktorí na základe historických písomných prameňov a správ vypracovali okrem iného i kataster zaniknutých stredovekých osád v Čechách a na Morave. Staršie práce uhorských historikov ako boli napr. práca D. Csánkiho: *Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában I* (Budapest 1890), alebo aké boli známe uhorské monografie *Magyarország vármegyei és városai vychádzajúce na prelome 19.—20. storočia v Budapešti* neboli takou pomôckou. Jednak nezaoberali sa celým územím dnešného Slovenska, ale iba niektorými župami a jednak nesledovali problematiku zaniknutých stredovekých osád.

Ani obdobie prvej ČSR a roky druhej svetovej vojny neprialo takýmto výskumom i keď možno ojedinele zaznamenať výskumy ako bol napr. v r. 1943

záchranný výskum V. Budinského-Kričku v Osuskom (okr. Senica) na mieste zvanom „Na Ropove“, kde podľa ľudovej tradície stála stredoveká dedina Ropov a kde sa odkryli aj stopy po príbytkových jamách osady Ropov, ktorá zanikla v 17. storočí (Budinský-Krička, 1970, s. 211—242). Podobne i A. Točík pri záchrannom výskume vo Veselom (okr. Trenčín) narazil na sídelné jamy so stredovekou keramikou (Polla, 1966, s. 33). A. Točík zistil zaniknutú stredovekú osadu v Prši, ktorej zánik dával do súvisu s tatárskym vpádom (Polla, 1966, s. 34). A. Piffel na výskume zaniknutej stredovekej osady Šoldov (kat. obce Štrba, okr. Poprad) zachytil iba zvyšky tamojšieho kostola (Polla, 1966, s. 34—35). Preto možno povedať, že až vlastne do r. 1953 sa zámerne problematike zaniknutých stredovekých osád nevenovala náležitá pozornosť.

Prvou lastovičkou v tomto období bol až výskum M. Duška a J. Paulíka v rokoch 1953—1956 v Chotíne v súvislosti s výskumom na tamojšej halštatskej lokalite známej pod menom Chotín II. Tu sa odkryli v podstate prvé sídliskové objekty zaniknutej stredovekej nížinnej osady z 11.—12. storočia (Paulík—Rejholec, 1958, s. 223—234; Dušek, 1954, s. 627—628). Bolo to však už v období, keď som nastúpil do Štátneho archeologického ústavu s prikázaným pracoviskom v Košiciach. Podľa prvého môjho menovacieho dekrétu č. 664/1953 zo dňa 23. II. 1953 bol som prijatý do služieb ŠAÚ ako esterný spolupracovník a zadelený do „Expedície archeologických ústavov ČSR“ s úlo-

Obr. 1. Nemešany—Zalužany: Pohľad na panské sídlo počas výskumu (1956). Foto: B. Polla.

hou „kriticky koncentrovať historický materiál pre počiatky feudalizmu až po obdobie husitských vojsk na východnom Slovensku“ (prijímací dekrét u autora). Pracovne som podliehal priamo L. Hájkovi, vedúcemu Expedície v Košiciach a ten schvaľoval aj moje mesačné pracovné výkazy.

Podobného znenia bol aj druhý dekrét č. 1583/1953 zo dňa 26. III. 1953, ktorým som bol prijatý do služieb už Archeologického ústavu SAV v Nitre s tým, že od 1. apríla 1953 za pracovisko sa mi určilo novovzniklé Výskumné pracovné stredisko AÚ SAV v Košiciach, ktoré spočiatku viedol spomenutý L. Hájek a neskôr do r. 1955 dr. J. Pástor. Od r. 1955 viedol mu toto pracovisko až do odchodu do Nitry (nov. 1957). Mojou pracovnou náplňou podľa znenia druhého dekrétu bolo „dokumentačné spracovanie pramenného materiálu k počiatkom feudalizmu a rozvinutého feudalizmu na východnom Slovensku“ (dekrét u autora). Toto som zámerne uviedol, aby som poukázal jednak na to, že sme ešte nevedeli, čo a ako budeme pokračovať vo výskumoch z oblasti historickej archeológie a jednak, aby som poukázal na vznik VPS AÚ SAV v Košiciach roku 1953, kedy i bývalý Štátny archeologický ústav založený 1. marca 1939 prešiel medzi vedecké ústavy Slovenskej akadémie vied. Z povedaného ďalej vidieť, že VPS AÚ SAV v Košiciach vzniklo v podstate na mieste bývalej Expedície archeologických ústavov ČSR, ktorá tu na východnom Slovensku pracovala od roku 1951. Expedícia bola zriadená na základe uznesenia vlády ČSR zo dňa 4. septembra 1950. Podľa tohto uznesenia mali sa zriadiť na veľkých stavbách socializmu archeologické expedície, ktorých úlohou bola nielen záchrana archeologických pamiatok na mieste vlastných stavieb, ale aj sústavný prieskum bližšieho a ďalšieho okolia. Prvá expedícia na Slovensku bola zriadená práve na východe ČSR. Jej vedením bol poverený český archeológ spomenutý L. Hájek. Pôvodne sídlila vo Veľkej Ide, odkiaľ sa neskôr presťahovala do Košíc.

Prvými internými pracovníkmi VPS AÚ SAV boli okrem mňa K. Anđel, laborant Š. Špiak, ktorý prišiel z Expedície. Našou hlavnou a prvoradou úlohou bolo predovšetkým získať priestory. Niekdajšie priestory Expedície sa museli odovzdať ÚNV. Preto neostávalo nič iné len vystavať si provizorium, najmä keď na jeho výstavbu ponúkol priestor vtedajší riaditeľ Vsl múzea M. Markuš, a to na mieste, na ktorom je aj dnes. V rokoch 1953—1955 sa podarilo provizorium svojpomocne postaviť a zariadiť.

Práve tieto organizačné a hospodárske záležitosti znemožnili mi zúčastniť sa na niektorých výskumoch z oblasti historickej archeológie menovite na výskume v Chotíne II., ale treba zdôrazniť, že už počas výstavby provizória začal sa sústavný archeologický prieskum východného Slovenska zameraný na problematiku zaniknutých stredovekých dedín v tomto regióne. Pri prieskume sa zistili zvyšky zaniknutých stredovekých Ladmoviec na pravom brehu Bodrogu. Na jar r. 1955 pri prieskume Spiša (Spišský hrad, stredoveká zaniknutá osada Miloj) sme objavili i zaniknutú osadu Zalužany, ktoré ležali v kat. obce Nemešany (okr. Sp. N. Ves), kde v rokoch 1955—1957 prebiehal prvý intencionálny historickoarcheologický výskum na zaniknutej stredovekej osade. Výsledky výskumu ukázali, že voľba bola dobrá a že výskum pomohol pre rozvoj ďalšieho historickoarcheologického výskumu na zaniknutých stredovekých osadách u nás (Polla, 1962). I keď tu musím opäť zdôrazniť, že ani výskum Zalužian neodkryl obytné objekty vlastnej dediny, lebo v počiatkových fázach sa výskum zamerával iba na pánsky dvorec neskôr aj na kostol a potom už neostávalo času ani finančných prostriedkov odкрыť zvyšky samotnej osady, ktorú sme skúšobnou sondou zistili (Polla, 1962, s. 92—94). Na základe poznatku zo skúšobnej sondy mohli sme dedinu lokalizovať a dokonca konštatovať, že obytné

objekty zaniknutých Zalužian boli pravdepodobne viacpriestorové zrubové stavby s kamennou podmúrovkou.

Ako vedúci výskumu mal som to šťastie, že v býv. archíve Spišskej kapituly, ktorý v tom čase bol deponovaný v OPPA v Levoči, podarilo sa mi nájsť písomné pramene vzťahujúce sa na Zalužany, ktoré stredoveké listiny uvádzajú pod menami: terra Rhéte, Réthy, terra Goblini, alio nomine Zalusan, Ghakanfólde a pod. A tak pri svojich vývodoch a záveroch mohol som sa opierať nielen o archeologický materiál, ale i o materiál naročný v najširšom slova zmysle. Ba, podarilo sa objaviť aj asi sedem tzv. árpádovských listín dovtedy neznámych, alebo známych iba z registrov. A bol som veľmi milo prekvapený, keď roku 1958 alebo 1959 pri návšteve v Levoči tam bádajúci vtedajší vysokoškolák J. Bartl objavil súdny spis zo 17. storočia vzťahujúci sa na spor medzi potomkami prvých zemepánov Zalužian Nemessanyiovcami a Spišskou kapitulou a že som moje závery nemusel vôbec korigovať. (Spis obsahuje 11. kl. st., orig. papier fóliový, porovnať 12 st. ASK. ser. 3, f. 3., no. 19.)

O výsledkoch výskumu som viacrázy referoval a ich výsledky som publikoval v samostatnej publiikácii, na ktorú odkazujem (Polla, 1962).

Roku 1959 na prvej konferencii stredovekých archeológov v Nitre 23. až 24. I. 1959 zhodnotil výskum nestor a veľký priekopník historickoarcheologického bádania u nás V. Mencl, ktorý osobne bol na komisiách na výskume, slovami: „celý výkop je nesmierne zaujímavý a môžeme ho považovať za jeden z tých kľúčových výkopov, ktoré nám otvárajú nové perspektívy a ktorý opravdu jak historici tak i etnografovia by si priali ho mať dokončený“ (záznam na magn. páske v AÚ SAV v Nitre a prepísaný v archíve AÚ SAV). A záverom ešte dodal: „Zalužany . . . ukazujú, ako sa v dobe gotickej a v dobe mestskej kolonizácie naša dedina mení. Takto ste nám ukázali najcitlivejšie miesto vývoja našej dediny“ a zdôraznil, aj to, že pri výskume sme vedeli udať nielen vznik dediny, ale aj jej zánik, „keďže zánik dedín nie je menej dôležitý ako ich vznik“ (pozri vyššie).

Toto hodnotenie prvého intencionálneho výskumu zaniknutej osady V. Menclom uviedol som len preto, lebo je zachované iba na magnetofónovej páske zo spomenutej konferencii a nebolo publikované.

Po výskume v Zalužanoch začali sa výskumy na ďalších zaniknutých osadách, ale o tom je dosť bohatá literatúra, a to sa už vyníma i z rámca mojich spomienok. (Polla, 1966; Habovštiak, 1971.)

Použitá literatúra

- Budinský—Krička, V. 1970: Slovenské sídlisko a zaniknutá stredoveká dedina v Osuskom (Ropov). ŠZ AÚ SAV 18, s. 211—242.
- Dušek, M. 1955: Kostrové pohrebište z X. a XI. storočia v Chotíne na Slovensku. Sl A 3, s. 244—263.
- Habovštiak, A. 1971: Archeologický výskum stredovekého obdobia na Slovensku. Sl A 19, s. 603—617.
- Nekuda, V. 1961: Zaniklé osady na Moravě v období feudalismu. Brno.
- Paulík, J.—Rejholec, E. 1958: Stredoveké chaty v Chotíne. Sl A 6, s. 223—235.
- Polla, B. 1955: Výskumné pracovné stredisko Archeologického ústavu SAV v Košiciach. Vlas. sbor. 1, s. 18—20.
- Polla, B. 1962: Stredoveká zaniknutá osada na Spiši (Zalužany). Bratislava.
- Polla, B. 1966: Doterajšie výsledky historickoarcheologického bádania na Slovensku. Hist. štud. 11, s. 17—42.

Zusammenfassung

Anfänge der archäologischen Erforschung der mittelalterlichen Ortswüstungen in der Slowakei

Der Verfasser erinnert das Anfangsstadium der Grabungsarbeiten auf verschiedenen Lokalitäten wie z. B. in Ropov (Budinský—Krička, 1970), in Veselé (B. Polla, 1966), in Prš, Šaldov u. a. Die ersten systematischen Grabungsarbeiten fanden in den Jahren 1955—1957 auf der Lokalität Zalužany unter Leitung des Verfassers statt (B. Polla, 1962).

Abb. 1. Nemešany-Zalužany. Herrensitz. Grabungsarbeiten im Jahre 1956.

